
TANULMÁNYOK

SCHLETT ISTVÁN

A liberalizmus újrafogalmazása Magyarországon 1849 után *

1. LIBERÁLIS DILEMMÁK

A kontinens liberálisai keserűen tapasztalhatták, hogy a „népek tavaszából” egy éven belül nemzetek háborúja, a „világsszabadság” helyett autokrata birodalmak térnyerése, a népakaratnak alávetett, az egyén szabadságát nem fenyegető gyenge államok helyett új despotizmusok, az „örök béke” helyett fegyverrel ugyan elfojtott, de parázsló konfliktusok tömege keletkezett. Ami korábban oly könnyűnek látszott, most lehetetlennek bizonyult: a nemzeti önrendelkezés elvét nem lehetett összeegyeztetni az államok létevel, a nemzetek joga és igazsága keményen ütközött a nyers hatalmi viszonyokkal, a geopolitika realitásaival, a nagyhatalmak között kialakult „súlyegyennel”. Kitűnt a liberális triász, a szabadság – egyenlőség – testvériség belső ellentmondásossága, sőt kérdésessé vált e fogalmak tartalma. Mit jelent a szabadság? Mit az egyenlőség? Mit a testvériség követelménye? A fogalmi vitát sok helyen fegyverek erejével kívánták eldönteni Párizstól Világosig. S a felszínre vetődő dilemmák sorát még hosszan folytathatnánk.

A „valahol utat tévesztettünk” élménye nemcsak a liberalizmus régi és új ellenfeleiben, hanem maradék híveiben is feltámadt. Természetesen Magyarországon is. S persze, ahogy lenni szokott, vele együtt a korrekció igénye. Előadásomban arra teszek kísérletet, hogy Kemény Zsigmondnak és Eötvös Józsefnek közvetlenül a forradalom és szabadságharc bukása után írt művei alapján bemutassam e korrekció

* Az ELTE ÁJTK-n tartott habilitációs előadás közlésre átdolgozott szövege.

szándékunk egyfajta, a liberalizmuson belül maradó formáját. A rendelkezésemre álló időkeretek szorításában csak vázlatosan, három írást elemzek majd: Kemény Zsigmond 1850-ben megjelent *Forradalom után* és az 1851-ben kiadott *Még egy szó a forradalom után* című politikai röpiratait, illetve Eötvös József *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című könyvét, melynek első kötete 1851-ben, a második 1854-ben jelent meg.

Ők ketten azok közé tartoztak, akiket már március 15-e előtt is kétségek gyötörtek, s kétségeiket a „törvényes forradalom” nem várt ajándéka csak rövid időre oszlatta el. Számukra könnyebb volt az önkritika, hisz néhány ponton igazolva láthatták korábbi kételyeiket.

„E sorok írója nem minden kornak embere – kezdi elsőként említett röpiratát Kemény Zsigmond –. Miért ne vallaná meg, ő nem szereti vagy nem bírja minden viszonyokban magát föllelni. Némely érdekek, némely remények tartalma előtte titkos irat... A múlt forradalom alatt is ő kettőt nem tudott elhinni, tudniillik hogy a győzelem esetében mint független ország fennállhassunk, s hogy megengedhesse Európa e győzelmet. A nép apostolai éppen e kettőt találták legkönnyebbnek. A harc folyt, az eredményt ösmerjük.” (K.1. 183. old.)* Az eredmények ismerete tükröződik Eötvös 1849 után elsőként megjelent írásához, az *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról* című röpirathoz választott Macaulay-idézetből is, mely így szól: „Nem szerette a forradalmakat, és ugyanabból az okból, amiért nem szerette a forradalmakat, nem szerette az ellenforradalmakat sem.” Kétségeiket tükrözte a forradalom és szabadságharc alatti magatartásuk is: Eötvös már 1848 szeptemberében emigrált, Kemény pedig követte ugyan a Debrecenbe menekülő országgyűlést, de ott a Kossuth ellenzékeként szerveződő Békeparthoz csatlakozott.

A Világos után kialakult neoabszolutizmus rendszerét viszont mind a ketten elutasították. Eötvös már 1849 májusában a következőket írja jegyzetfüzetébe: „Századunk meghajlik a tények előtt; ha valamiről elmondhatjuk, fait accompli, minden ellenvetésnek hallgatni kell. Bizonyos tekintetben e nézet helyes, csak egyről nem kellene megfedkezünk – fűzi hozzá, aláhúzva a sorokat –, **hogy minden tény csak akkor bevégzett, ha az uralkodó eszmének megfelel**, egyébként az, mi történt, csak a kifejlődés egy új fázisának tekinthető.” (V. 138)

Nos, a neoabszolutisztikus berendezkedést, a permanens forradalmat megakasztó „rendpárti” bonapartizmust, a győztes ellenforradalommal szemben formálódó, ugyancsak antiliberális, nacionalista, demokratikus és szocialista mozgalmak kialakulását és ezek elméle-

* Az idézett művek jelölésére itt és a továbbiakban használt rövidítések:
K.1. – Kemény Zsigmond: *Forradalom után*. In: Kemény Zsigmond: *Válogatott műveire*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest 1982.

K.2. – Kemény Zsigmond: *Még egy szó a forradalom után*. Ugyanott.

UE. – Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. I-II. köt. Magyar Helikon, Budapest 1981.

V. – Eötvös József: *Vallomások és gondolatok*. Magyar Helikon, Budapest 1977.

teinek uralkodóvá válását – azaz a liberalizmus politikai és elméleti vereségét – egyikőjük sem tartja „bevégzett ténynek”, egyikük sem gondolja, hogy a liberalizmus végleges és visszavonhatatlan vereséget szenvedett. De azt igen, hogy a liberálisoknak mind elméleti előfeltevéseiket, mind politikai gyakorlatukat újra kell gondolniuk, s az újragondoláshoz **mélyreható önkritikát kell gyakorolniuk**. A most tárgyalandó művek azon írások sorába tartoznak, amelyek a liberalizmus második – vagy ha a liberalizmus kialakulását a nagy francia forradalom utánra tesszük, első – válságának idején, a **liberalizmuson belül maradvá** kísérlik meg a tapasztalatok feldolgozását, és végzik el egyben a liberalizmus korábbi korszakának kritikáját. Többek között a német Bluntschli, Mittermaier, Rochau, Baumgarten, a francia Tocqueville, Guizot, Thiers, Montalambert, – s talán az angol John Stuart Mill – nevét említhetjük. Nem véletlen, hogy Eötvös többük írásaira sokszor egyetértően hivatkozott, és többségükkel személyes kapcsolatot is teremtett.

A feladat nem volt könnyű, hisz az 1848 utáni európai gondolkodás akkor divatba jött áramlatai, de még inkább a bekövetkezett események – a „fegyverek kritikája” – a liberalizmusnak éppen alaptételeit vonták kétségbe. Az egyenlőség hívei barikádokat emeltek a szabadság híveivel szemben, az egyik szabadság – például a tulajdon szabadságának – védői ágyúkat fordítottak a mindenkire egyformán érvényes állampolgári szabadságjogokra hivatkozó felkelők ellen, az egyik nemzet szabadságáért küzdők egy másik nemzet ugyancsak a nemzeti szabadságért lelkesülő harcosaival kerültek szembe a csatamezőn. Az egyének közötti konfliktusokat harmóniává rendező „lát-hatatlan kéz” nem teremtette meg az egységesült népet vagy nemzetet; a társadalom a kibékíthetetlennek látszó osztálykonfliktusok következtében széttagoltabb volt mint bármikor előtte. A liberalizmus által ajánlott konfliktuskezelő mechanizmusok is csődöt mondtak: a parlament „fecsegők gyülekezetének” bizonyult. A konfliktusok megoldását nem a racionális diszkusszió, hanem a fegyverek ereje hozta el, akár polgárháborúról, akár államok, nemzetek közötti háborúról volt szó. A végrehajtó hatalom intézményes korlátozásának elve alapján megszervezett liberális állam, gyengének bizonyult sokasodó ellenfeleivel szemben; nem volt ereje megakadályozni, hogy akár fegyverrel, akár népszavazással egy korlátlan hatalom kerekedhessen felül. A parlamentet egyszerűen szétzavarták – a kormány és erőszakszervezetei nem tudták, nem akarták megvédeni, sőt, a nép, a polgárok se, épp ellenkezőleg. Franciaországban például a többség a ceszarizmust választotta. Máshol se, Magyarországon se bizonyosodott be, hogy az alkotmányos jogokban való részesedés, a „bírhatási” jognak, a népfel-ség elvének, a törvény előtti egyenlőségnek stb. elfogadása belső békét és nemzeti egységet teremt: a szociális feszültségek, de mindenekelőtt a nemzetiségek magatartása megmutatta, hogy a racionál erősebb az önzés, a szenvedélyek, az előítéletek és – Kemény szavaival szólva – az „ábrándok”, a „képzelgések”. Az a mozgalmi elán, amely 1848 előtt

a liberalizmus nagy erejét adta, most a liberális megoldások ellen fordult: a tömegmozgalmak antiliberális, szocialista vagy nacionalista irányba – Eötvös fogalmait használva – a „polgáriasodás”, a „rendezett állami lét” tagadásának irányába indultak. „A forradalmak korának” befejező aktusát megtapasztalva – Hobsbawm szellemes fordulata szerint – „...sokan – s nemcsak a kapitalisták között – attól féltek: a sikeres ipari kapitalizmusnak ez az első állomása az utolsó is lehet... Visszatekintve látható, hogy ez nem a kapitalizmus vége volt, hanem egy mai zsargonkifejezéssel élve, a 'fogzás' fájdalmai.”¹

Az ötvenes évek elején azonban ezt még nem lehetett tudni. Néhány évig a különböző konzervatív vagy a radikális (szocialista és nacionalista) elméletek társadalomképe, antropológiája, politika-felfogása a történések értelmezéséhez alkalmasabbnak, mert hihetőbbnek, a tapasztalatok által igazoltabbnak bizonyult. Meg is csappant a liberálisok száma; volt aki átmenetileg, volt aki véglegesen szakított a szabadelvűséggel. Az ortodoxiába menekülők pedig – mint ahogy ez lenni szokott – hitüket csak a tények ignorálásával őrizhették meg.

Eötvösnek és Keménynek volt ereje szembenézni a valósággal, és erős késztetés volt bennük a politikai cselekvésre. Alapértékeiket viszont nem adták föl, a liberalizmuson belül keresték a megoldást. Nem az foglalkoztatta őket, hogy mivel kell a liberalizmust felváltani, hanem – ami pedig a revizionisták örök kérdésfeltevése – az, hogy tételeit a) hogyan kell *helyesen* értelmezni; b) hogyan kell *helyesen* alkalmazni. A liberalizmus újrafogalmazása ebben az értelemben magába foglalta tehát az önbírálat elemeit is.

2. A LIBERÁLIS ÖNBÍRÁLAT

Nézzük tehát, miben tartották szükségesnek korrigálni a liberalizmus korábban „divatozó” értelmezéseit és mire jutottak?

Kemény és Eötvös korrekciói lényegüket tekintve egy irányba mutattak, de más volt a kifejtés módja és a hangsúlyok is különböztek. Kemény a magyarországi történésekre koncentrált, s a választott műfajnak megfelelően elsősorban publicisztikai eszközöket használt. Eötvös európai horizonton közelít a témához és államelméleti fejtegetéseken keresztül fogalmazza meg nézeteit. Kemény következtetései direkt módon politikai célzatúak és a magyar politizáló elitnek szólnak. Eötvös feladatát inkább a politika- és államelmélet szintjén kívánja megoldani. A *mi a teendő?* kérdésére azonban természetesen mindketten választ keresnek. Kemény válasza konkrétabb, helyhez és időhöz kötött, fogalmazhatom úgy is, hogy az újrászerveződő magyar liberalizmus programjának kidolgozására irányul. Eötvösé általánosabb: műve első kötete elsősorban eszmetörténettel és ideológiakritikával, a második a liberalizmus elveinek megfelelő, de egyszersmind működőképes államberendezkedés körvonalazásával foglalkozik.

Ebből következően Kemény kritikája politikai kritika, ami elsősorban a kossuthi politika kritikájában jelenik meg. Eötvös teoretikus igényű, és az államelméletek, valamint a különböző állammodellek kritikájának formáját ölti. Hacsak figyelmemet el nem kerülte valamely utalása, a több mint ezer oldalas könyvében magyar politikusnak a nevét sem említi.

Nyilvánvalóan nem aktuálpolitikai célszavak nélkül, Kemény a katasztrófa okainak vizsgálatát a „Forradalom után”-ban végzi el. Számunkra most nem az az igazán érdekes, amit ő a fő okok közé sorol – Kossuth személyes tulajdonságai, a konzervatív és liberális politikások által elkövetett politikai hibák, valamint a francia forradalom kitérésének hatása – és ezért nem is tartjuk szükségesnek, hogy ítéletet mondjunk ítéletei fölött. Kritikáját politikai kritikának tartjuk, amin nem érdemes számon kérni – ha egyáltalán vannak ilyenek – a történelmi igazságokat. Figyelmünket azokra a passzusokra fordítjuk, amelyben a „divatos eszméket”, azaz a liberális ellenzék politikai elképzeléseit, előfeltevéseit, illetve politikai gyakorlatát bírálja.

Mindenesetre azt – mint majd látni fogjuk – az európai horizonton vizsgálódó Eötvössel szemben megnyugodva érzékeli, hogy a kor „divatos eszméi” közül a szocializmus és a republikanizmus Magyarországon nem jelentenek közvetlen veszélyt, a magyar társadalomban nincs jele annak, hogy akár egyik, akár másik iránt affinitása lenne. Ezért ezekkel érdemben sokat nem is foglalkozik – ellentétben Eötvössel. Problematikusnak tartja viszont azokat a „vezéreszméket”, amelyek a reformkor politikai tematikáját és a cselekvés irányait meghatározták, különösen abban a formájukban, ahogy megjelentek. E „vezéreszmék” Kemény szerint a **radikalizmus**, a **nemzetiség** és **Magyarország önállóságára való törekvés** voltak.

Nos, ezek tárgyalása során erőteljesen megjelenik az az attitűd, amit liberális önkritikának neveztem. Nézzük, milyen következtetésekre jut e „vezéreszmék” hatásának elemzésében.

A **radikalizmus** tárgyalása során először is leszögezi – és liberálisként nem is tehet mást –, hogy a radikalizmus Magyarországon nem tartalmi radikalizmus volt, a reformkorban megfogalmazott követelések egyike sem irányult a viszonyok radikális felforgatásának irányába, s mindegyike megvalósítható, sőt nélkülözhetetlen volt. A *Még egy szó a forradalom után* című röpiratában majd részletesen bizonyítani is fogja a megfogalmazott követelések helyességét, elkerülhetlenségét. A problémát tehát nem a tartalomban, hanem a formában látja, abban, *ahogy* a liberális párt e követeléseket megfogalmazta, és *ahogy* érvényesítésüket megkísérelte. Itt mindenekelőtt arra gondol, hogy *mozgalmi* eszközöket használt, hogy a változtatás igényének megfogalmazása mellett háttérbe került a „konzerváció” szempontja, s hogy a „józan megfontolás”, a „hideg számítás”, a szisztematikus reformpolitika helyett a „tetszeni vágyás”, a „karzatnak való politizálás”, a rögtönzés, illetve a teoretizálás politikája vált uralkodóvá.

Ez egyszer méltányos Kossuthal, s e radikalizmust nem Kossuth személyes tulajdonságaiból eredezteti. Elismeri, hogy maga „A magyar közvélemény bálványozta a radikalizmust” (K.1. 226), hogy „...kivált a forradalmat megelőző években a leghatékonyabb mozgatóerő a radikalizmus vala, és Kossuth, akárminő színben tűnjék most föl, nem a legszélsőbb tagja volt az ellenzéknek...” (K.1. 233) Sőt, elismeri azt is, hogy Kossuth kedvezőtlen emberi tulajdonságai csak azáltal kerekedhettek felül, hogy az ellenzékben túlsúlyban lévő mérsékelt elemek – Széchenyitől Deákig – nem mertek, nem tudtak szembeszállni a közvéleménnyel, illetve a közvéleményért folytatott csatát elvesztették Kossuthal szemben.

Részben a közvélemény jellege, részben a konzervatív körök képtelensége, részben a francia forradalom radikalizáló hatásának következtében, de részben annak is köszönhetően is, hogy Kossuth ellenzéken belüli ellenzéke megosztott volt, s maga sem rendelkezett végiggondolt koncepciókkal. Bírálatban részesíti a centralistákat is – akikhez maga is tartozott –, egyrészt egy rossz kompromisszum miatt, másrészt pedig azért, mert felkészületlenek voltak saját rendszerük alkalmazására nézve. Különösen e fejtegetéseiben érhetjük legtisztábban tetten az önkritika elemeit.

A rossz kompromisszum Kemény szerint az volt, hogy mivel fő követelésüket, a parlamentáris kormányzás megvalósulását „csak a kék távolságban látták”, nem szálltak határozottan szembe az ellenzék ekkorra már hagyományossá váló sérelmi politizálásával, melynek lényege a kormánnyal szembeni indulatok keltése volt, s amely „...ha tartós, idegenkedést kell a **kormányzat eszméi** ellen a nép kedélyébe lerakni, oly idegenkedést, minek súlyát közvetlenül a konzervatív párt érzendi, de később minden kormány, ha erélyt és elszánást tanúsítand.” Másrészt – és ez is fontos eleme az önkritikának – azt is megállapítja, hogy „Annyiszor földícsért következetességük mellett is a centralisták... készületlenek valának rendszeröknek alkalmazására nézve, s a megmozdított eszmék természetét csak úgy ismerték, mint a kezdeményezők szokták”. (K.1. 254)

A politika stílusában, módszereiben jelentkező radikalizmushoz, a kormányzás szükségleteit figyelembe nem vevő sérelmi politikához tehát egy másik radikalizmus is csatlakozott: az elméleti radikalizmus, a doktrinerség. Kemény szerint ez utóbbi nem kisebb hiba az előbbinél. Hívei nem gondolták ugyanis végig, hogy a „többnyire az európai charták elméleteiből kölcsönzött” nézeteik hogyan illeszthetők az osztrák birodalmi viszonyok közé, illetve milyen következményei vannak. (K.1. 255)

Az ellenzék – előtörténetéből következően – felkészületlen volt a kormányzásra, aminek eredményeként „az első magyar minisztériumnak programja **nem lehetett**”. (K.1. 314) Nem, mert a programalkotáshoz a radikalizmusnak egyik formája sem alkalmas. „Nincs agitátor – s nemcsak a néplázítók, de az új irányok indítványozói és első pártolói szintén izgatónak neveztethetnek, még akkor is, ha hatásuk

a népszellemre a legszelídebb modorban történik –, nincs agitátor, ki nézeteinek belerejét, törekvéseinek szélességét és a lendületnek, melyet adni szándékozik, horderejét ismerné.” (K.1. 255)

A *Még egy szó...*-ban a liberális önkritikának ezen elemét tételszerűen is megfogalmazza: "...a szabadság és jog *eszményeivel* lehet forradalmakat csinálni, de a reformok, akár rész szerintiek, akár gyökeresek, csak a szabadság és jog *eszméinek* a körülményekhez viszonyításából támadhatnak, és nyernek állandóságot.” (K.2. 419) S felsorol számos olyan „kelléket”, melyeknek „mértlegetre vétele” nélkül sikeres politika, „mind a változtatás, mind a fenntartás – a reform és konzerváció” nem lehetséges. (K.2. 419)²

Nos, a másodikként említett „vezéreszme”, a **nemzetiség** elemzése során is a fenti követelményt érvényesíti. „Ne csaljuk magunkat” – így kezdí e téma tárgyalását, s leszögezi: „A nemzetiség inkább konzervatív, mint szabadelvű irány volt.” S – megjegyezzük, most is igazságtalanul – csupán egy Kossuth által kigondolt „cifra eszmének” nevezi azt a feltevést, melyben az 1848 előtti liberalizmus nemcsak Magyarországon, de Európa-szerte osztozott, hogy „A szabadság... akkora olvasztóerővel bír, hogy aki a szabadságot ígéri, a többi népfajok a szabadságért nemzetiségöket fogják odaadni.” S lakonikusan hozzáfűzi: „A következők megmutatták: volt-e belérdeke e felfűtt eszmének? A magyar éppen azon helyzetbe jött, hogy most saját magán is megpróbálhatja a szabadság olvasztó erejéről tanját a nagy igazatónak.” (K.1. 239–241)

A szabadelvűség és a nemzetiség eszméje esetében „poláris erőkről” van tehát szó, amelyek egyikéről sem kívánt sem a magyar, sem más nemzetiség lemondani. „A magyar okosabb volt – írja –, mintsem egy megkövült arisztokráciai rendszert célnak tekinthetett volna, ezért hajlott a szabadelvűsége; de viszont nemzetibb érzelműbb vala, mintsem a szabadelvűséget oly gyorsan vigye a szélső határokig, hogy ne maga számára díszítse fel a hazát.” E dilemmatorikus helyzetnek viszont következménye van: „E két poláris erő egymást kölcsönösen leküzdő hatásaiból ered, hogy a pártok néha igazságtalanok voltak a szabadság eszméje iránt a nemzetiség miatt, máskor a szabadság ígéreteiért elhanyagolták a hasznát, a nyereséget, mely a nemzetiség ügyének gyümölcsöződett vala. Soha egészen elnémítva nem lőn e két érdek emlékeztető szövege; a nemzetiség a köz- és magánjog konzervációjára, a szabadelvűség pedig gyors változtatásokra buzdítván a kedélyeket és az értelmet.” (K.1. 241)

Ha választani nem lehet a két pólus között, s ha az ellentmondást feloldani igyekvő „cifra eszme” nem hozhat megoldást, nyilvánvaló a feladat: valahogy össze kell egyeztetni e „két érdeket”, melyek egymás ellenében is hatnak, hiszen – mint mondja – tudott dolog, „hogy a nemzetiség eszméje nem minden pontokban azonos a szabadság radikalizmusával”. (K.1. 241)

Kemény véleménye szerint a reformkorban – bár „A távolság sejdítve lőn az avatottabbak által” – „Egyik politikai párt sem egyez-

tette össze elég tapintattal a két irányt. Mechanikus kötetésben állottak inkább egymáshoz a nyelv és az institúciók kérdése, mint szellemi kapcsolatban” – írja. (K.1. 240) A következményt, lát-szólag érzelemmentesen regisztrálja: „már késő volna affelől kétkedni, miként a nemzetiségek szeparációja, az eszély követelésein dacolva, a képtelenség és az őrjöngés minden fegyvereivel küzdeni fog. Az osztrák monarchiában lakó népfajok közül csak a magyar nem terjed a birodalmi határokon túl. Sőt a más népfajok többsége és erősebb érdekei e határokon kívül fekszenek.” A magyar politika számára ezek már valóban befejezett tényként jelentkeznek.

A tények számbavételét követő kérdés és a rá adott válasz a harmadikként említett „vezéreszmére” viszi át fejtegetéseit. Kérdése így hangzik: „Hogy fog a nemzetiségi roham, az összeolvadási vonzerő fékeztetni?” A válasz: „Mi, magyarok, okvetlenül csak a birodalom térszínén belől kereshetjük a rokon elemet. Más népfajok kereső kezei a Baltikumtól a Dardanelláig és a Néváig kinyúlni fognak, s mindenütt meleg és testvéri érzésre találhatnak még a józan érdek, még a közérköls, még a politikai tanhit, még a polgáriasodás ellenére is. Mi egyedül állunk.” (K.1. 244–45)

Kemény kritikája szerint a „harmadik vezéreszme”, a Magyarországi önállóságára való törekvés megvalósult formája is tévútra vezetett. Megint nem tartalma szerint, mert hisz – és ezt véleménye szerint a reformkor minden magyar politikusa tudta – „Sem a monarchia imponáló egységét, sem Magyarhon különállását nem lehetett a magyarnak, ha hazaszeretettel és józan belátással bírt, fölláldozni.” E tudás önmagában azonban kevés volt: „A kettő egyeztetése maradt az egyedül lehetséges feladat” – írja. (K.1. 247)

Nos, ez nem sikerült. Nem, mert a működőképes megoldást a pártok s ezen belül a liberális ellenzék egyik áramlata sem találta meg. A parlamentáris kormányzat hívei – a centralisták – „... tudták a felelősség elvének befolyását a közszabadság biztosítására. Itt csak annyi illúziót tápláltak – teszi hozzá nagyvonalúan –, amennyit okvetlenül kellett oly embereknek mindenüvé magukkal hordani, kik az alkotmányos formák őszinteségében hisznek. De kérdés – folytatja – átgondolták-e ők, hogy a felelősség elvéből mekkora öszveg hozattatható Magyarországi közjogába, a monarchiai egység imponáló helyzetének kockáztatása nélkül?” A válasza egy „nem”. (K.1. 252) Mert – ismétli meg itt is korábban már hangoztatott kritikáját – ezen irányzat „... inkább csak a tan absztrakt kívánatait ismerte, mintsem a magyar és birodalmi viszonyok örvényeit és szirteit”. (K.1. 260) A magyar önállóság és a parlamentáris kormányzás követelményének összeegyeztetését természetesen lehetségesnek ítélte – egy szuverén nemzetállam esetében valóban semmilyen elvi és gyakorlati problémát nem vet fel a parlamenti felelősség megvalósulása –, de egy *államközösség* esetében már nehézségek adódnak. A perszonáunió önmagában nem oldja meg a problémát sem akkor, ha a birodalom mindkét felében felelős kormány alakul, sem akkor, ha az egyik felében

parlamentáris, a másik felében abszolutisztikus rendszer áll fenn – jut el a felismeréshez.

Korábban azonban – fejtegeti tovább – a magyar liberális ellenzék egyik csoportja sem gondolta végig a két követelmény összeegyeztetésének nehézségeit, amelyek azonban az átalakulás során szükségképpen felszínre kerülnek. „Mert a demagógokon és az izgatottsági koron kívül – midőn az alkotmányi test agyveleje is oly égetté lesz, mint a demagógoké – nincs ember és közvélemény azt be nem látó, hogy ha a márciusi törvényekkel együtt nem kerekíttetnek ki a birodalmi összeköttetést rendező szabályok, akkor majdnem felszólítás intéztetik a mellőzött s jövődjük iránt kétséges érdekekhez, egy ellenforradalom által befolyásukat visszaszerezni. Mert minden nagy érdeknek joga van el nem tűrni, hogy provisorie is kirekesztessék oly szervezettől, mely a többi érdekek iránt tekintettel volt. Ezt tagadni a történezet és az emberszív félreismerése.” (K.I. 257)

A kritikus szerint magyar liberális ellenzék agyveleje azonban vagy a demagógia, vagy az izgatottság, vagy a doktrínerség miatt „égett” volt, s nem volt tekintettel a realitásokra: a magyar, valamint a birodalmi érdekekre és az európai „súlyegyen” követelményére sem, s ezáltal mintegy provokálta az ellenforradalmat. A liberális ellenzékét érintő kritikáját végül így összszegzi: „Valószínű, hogy eszméi iránt kevesebb hittel, de több tapintattal és több óvatosság mellett lép az újítások élére, ha a kiindulási pontról, melyre állott, az egész tájképet, virányaival és rengetegeivel, a nyílt utakkal, hol haladni könnyű, és a tömkelegekkel, melyek közt eltévedni kell, gondosan végigtekinti.” (K.I. 260)

Kemény kritikája tehát a magyar liberalizmus „vezéreszméit” boncolgatta. Láttuk, nem a liberalizmus alapértékeit vonta kétségbe, hanem tévesnek tartott értelmezésüket s mindenekelőtt helytelennek ítélte, nem körültekintő, a realitások figyelembevételét elmulasztó alkalmazásukat.

Eötvös kritikája azonos úton jár, csak ő nem a magyar politika „vezéreszméit”, hanem a 19. század „uralkodó eszméit” a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség eszméinek a történelmi eseményekre gyakorolt befolyását vizsgálja.

Kiindulópontja – a kialakult helyzet leírása – nem nélkülözi a tragikus felhangot. „Most nem a polgári társadalom bizonyos formája, nem bizonyos emberek vagy elvek kormánya: hanem maga a polgári társadalom fennállása, a jog, hogy bármely kormány létezhessék, támadtatik meg. Azon korszak, melyben hirdettetik, hogy a társadalom, természeténél fogva, kormányozhatatlan, s hogy az, ki a társadalmat kormányozni merészelné, bitorló és zsarnok ... ily korszak túllépte azon korlátokat, melyek között a legnagyobb forradalmak többnyire tartózkodtak. Csaknem szakadatlan forradalomban eltöltött hatvan év után, mely alatt mindenki azon iparkodott, hogy diadalma minél teljesebb legyen, s hogy ellenfelét megsemmisítse; mely alatt mindenik párt nem annyira saját elveinek helyességét, mint inkább

elleneinek hibáit kereste, s a hatalom után törekedett, de nem arra, hogy annak józan hasznát vegye; mely alatt annyi kormány, megvetve a jogot, mindent elkövetett, mit lehetségesnek látott, nem gondolva meg, hogy tartósan csak az lehetséges, amit jognak ismernek el, míg a polgári hatalom egyik kézből a másikba esve, tízszer megtörve és tízszer újra összeragasztva, elvégre minden erejét elveszté, s a népnek jogfogalmai, melyeket lábbal tapodtatni látott, összezavarodtak; hatvan íly év után mindig hangosabban nyilatkozik a kétely: ha vajon nem volt-e mindezen erőlködés haszontalan? ha vajon a remény, miszerint az alkotmányok változtatása az emberi viszonyokat is javítandja, egyéb-e hiú szemfényvesztésnél, kigondolva azok által, kik ez úton kezükbe akarják keríteni a hatalmat, hogy önhasznukra kihasználhassák?” S az *igazi veszélyt* – ezt nagyon fontos bizonyítéknak látom annak, hogy kritikája *liberális* kritika – nem is a forradalmak, a szocializmus győzelmében látja. „*A való veszedelem azon párt, vagy – jobban mondva – azon roppant többség nézeteiben és cselekményeiben rejlik, mely a fennállót fenn akarja tartani.*” (UE I. 34–36) Ez utóbbi sorokat maga emeli ki. A szocializmus megvalósulását ugyanis lehetetlennek, egy, a tulajdont védő rendpárti diktatura kialakulását viszont – tekintettel a kialakult erőviszonyokra – nagyon is lehetségesnek tartja. Amit viszont éppoly veszélyesnek ítél az európai polgárosodásra nézve mint az előbbi – ez is, az is, az egyén szabadságát és a civilizációs fejlődés lehetőségét megsemmisítő despotizmushoz vezet.

Az okot nem a nyugati – vagy ahogy gyakran definiálja – a „keresztény polgárisodás” folyamatát mozgató célokban és eszmékben véli megtalálni. A tényleges ok szerinte az uralkodó eszmék félreértésében, és ezen félreértéseken alapuló mozgalmakban van. Ezek hatása okozza egyfelől azt, hogy senki nem mer a fennálló értékek védelmére kelni, másfelől azt, hogy bár az emberek „...meg fognak vívni a közrend elleneivel; ki házáért, ki keresményéért, ki tőkéiért, mindnyájan azért, mert aminek megalapítása szándékolttatik, azt lehetetlennek tartják, vagy mert visszariadnak a bizonytalan jövő elől; – de magáért az államért ezerek közül alig egy fogja megállni a vést”. (UE I. 41) Az európai civilizációt megvédeni tehát csak úgy lehet, „...ha szabadsággal bebizonyíthatjuk azt, hogy a forma, melyben a tudomány e vezéreszméket felállította, nem a helyes forma”, hogy tehát „Az uralkodó eszmék nem magukban véve állnak ellentétben államainkkal, hanem az ellentét a formában rejlik, melyben ezen eszmék felállítottak, a belőlük levont következményekben, s a módban, mely szerint ezen eszmék valósítása megkísérletett”. (UE I. 55)

Természetesen Eötvös ideológia-kritikájának elemzése során sem azt vizsgáljuk, hogy állításai helyesek-e, vagy sem – a politikai gondolkodás történetének nem az értékelés, hanem az értelmezés a feladata. Célunk tehát az, hogy feltárjuk e kritika tartalmát. Ez esetben

csupán azokat a vonásait, amelyek a liberális önkritika elemeit jelentik.

Mindhárom „uralkodó eszme” „divatos formájának” kritikája során bőven van alkalmunk ennek bemutatására, hisz az 1848 előtti – de a későbbi liberalizmus is – igen gyakran „félreértelmezte” ezen eszméket, – „félreértelmezte” természetesen akkor, ha Eötvös kritikáját érvényesnek ismerjük el.

Miben állnak tehát Eötvös szerint a félreértések? Egy mondatba fogalmazva kritikájának lényegét, így ír: „...mindazon törekvések, melyek a *szabadság és egyenlőség* valósítását tűzik ki céljukul, tetteleg csak oda irányozvák, hogy a *népfelség* eszméje az államban minél tökéletesebben létesíthessék, míg azon törekvések, melyek a nemzeti-ség elvének nevében indítattnak meg, tulajdonképpen csak arra céloznak, hogy a korlátlan felségi hatalom az államban egy bizonyos nemzetiségnek szereztessék meg.” E mozgalmak mögött viszont az uralkodó eszmék torzított változatai állnak – mondja – miszerint „...a *szabadság fogalma* alatt nem az egyesnek önállósága az államtól, hanem éppen ellenkezőleg, az összesség korlátlan hatalma az egyén felett értetik; az *egyenlőség* nevében nem mindenkinek egyenlő szabadsága, hanem mindenkinek egyenlő alárendeltsége követeltetik; a *nemzetiségi elv* nevében pedig nem a történeti jognak és azon egyéni szabadságnak elismerése értetik, mely az egyesnek azon tulajdonok kifejtésére szükséges, melyek az egyes nemzetnek sajátjai; hanem, hogy a nemzeti törekvések éppen a történeti jog és minden egyéni szabadság lerontására vannak irányozva”. (UE I. 454–455) Mai fogalmakkal élve, e „félreértések” neve a *radikális demokratizmus* (a korlátlan népszuverenitás értelmében), a *szocializmus* (a reálegyenlőség értelmében) és a *nacionalizmus* (a nemzetek önrendelkezésének, kizárólagos államalapítási jogának, az etnokrácia követelménye értelmében). S kétségtelen, hogy ebben a formájukban valóban meghatározó szerepet játszottak az 1848-at megelőző liberális indíttatású szellemi és politikai mozgalmakban.

Mint láttuk, Eötvös szerint viszont éppen ez vezetett el a válsághoz. Egyrészt azért – mondja a történelmi tapasztalatokra hivatkozva –, mert ebben az értelmükben egymással kibékíthetetlen ellentétben állnak: mindegyikük lehetetlenné teszi a másik két elv érvényesülését. Másrészt pedig azért, mert mindegyik megvalósulása csak az államhatalom korlátlan kiterjesztésével, az egyéni szabadság megsemmisítésével, végső fokon a despotizmus létrehozásával lehetséges, s ezen felül az európai államrend összeomlását eredményezi.

Műve első kötetének nagyobbik részében azt vizsgálja, mi történe akkor, ha e három elv egyike vagy másika a kor „divatozó” felfogása szerint valósulna meg. Történeti példák, analógiák, logikai következtetések, de nemritkán konkrét elemzések során jut el a bizonyossághoz: „...a felállított eszmék valósítása nem lehetséges anélkül, hogy összes polgáriasságunk, amire oly büszkék vagyunk, bomlását ne vonja maga után.” Az eredmény Európa „kínáizálása” lenne; egy

Tocqueville-idézet segítségével vázolja fel ezt a jövőképet. S hozzáteszi: a kérdésre, hogy ily állapot Európában megteremthető-e, „...elméletileg nem lehet felelni. De előttem egészen bizonyosnak látszik, hogy – amennyiben azt lehetségesnek tartjuk – hasonló viszonyok nálunk is hasonló eredményhez vezetnének”. (UE I. 466)

Az „uralkodó eszmék” „helyes” értelmét keresve mindenekelőtt a „transzcendentális spekulációkon” alapuló államtudományok revidálására, korrigálására törekedett az empirizmus, a „tapasztalásokra” építő „gyakorlati tudomány” eszközeivel. Így vélte elérhető az „ideológok” eszmei befolyásának megtörését; a „francia modellel” szemben az „angol modell” érvényesülését az államról való gondolkodásban s a politikai gyakorlatban egyaránt.

De ugyanakkor azt is látja, hogy az „ideológok” eszmei befolyása attól a szituációtól – a „forradalmak korszakától” is függ, ami a politikai gyakorlat eredményeképpen létrejött. Így ír: „Valamint a szabadság és egyenlőség elve, a szokott értelemben véve, hatalmas emeltyűül szolgált mozgalmainknál, s tökéletesen megfelelt céljának: azt, ami fennáll, lerontani: ugyanezt állíthatjuk a nemzetiség elvéről is. Hirdetni ez elvet annyi volt, mint fegyvert irányozni az állam ellen, s mélyebb sebeket semmi más fegyverrel sem lehetett volna rajta ejteni; de aki hiszi, hogy ez elv gyógyítani is fogja a sebeket, csatlakozik. – Soha sem sikerült – mint Guizot helyesen mondja – azoknak, kik valamely forradalmat elkezdettek, azt bevégezni. Ugyanezt mondhatni az elvekről is. A csatakiáltásul használt szó sohasem fog formulálul szolgálni a békének, s csak ha a kedélyek megnyugtatták, fejlődhetnek ki a jelenkor harcaiból oly viszonyok, melyek az emberiségnek megelégedést szereznek.” (UE I. 260)

E gondolat sor azonban már átvezet másik kérdésünkhöz, a *mozgalmi korszak* liberalizmusát illető önkritika után, a *berendezkedő liberalizmus*³ problémáinak tárgyalásához, a liberalizmus újrafogalmazásának kérdéséhez.

3. A LIBERALIZMUS ÚJRAFOGALMAZÁSA

Eötvös könyvének I. kötetét a következő gondolatokkal zárja: „Nem lehet az államot oly fogalmakra alapítani, melyek ellentmondásban vannak az elvekkel, melyeken egész társadalmi rendünk, sőt egész polgárisodásunk nyugszik. Szükség, hogy az állam a társadalmat vagy ez az államot magához asszimilálja... ha azon a pályán is lehetséges a haladás, melyen eddig jártunk; ha társadalmi rendünk nem élte túl magát, s a kereszténység nem vesztette el hatalmát az emberek kedélyére: úgy az államnak is azon eszmék teendőik alapjául, mik az egész társadalmi rendnek alapját képezik.” (UE I. 472) S mivel ő úgy gondolja, hogy ezen eszmék a helyesen felfogott szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszméivel azonosak, megoldandó feladatként azt

jelöli ki, hogy az állam intézményeit a társadalom tényleges szükségleteihez kell idomítani.

Azonban ehhez egy, a liberalizmus elméletében korábban fel nem vetett probléma csatlakozik, amit ekként fogalmaz meg: „Miután az állam fennállása minden művelődésnek szükséges kelléke, és sajátos viszonyaink között még nagyobb államok szükséges voltát sem tagadhatni; vajon az állam korlátlan hatalmának elvét lehet-e megszorítani anélkül, hogy nagyobb államok fennállása veszélyeztettesék, s miképp lehet elérni e korlátozást?” (UE I. 473)

Láttuk, Kemény kritikájának egyik sarokpontja – és ez a centralisták vezéralakját, Eötvöst személyesen is illette – annak kimutatása volt, hogy e feladat megoldását, sőt magának a problémának a tudatosítását az 1848 előtti liberalizmus elmulasztotta. Nos, Eötvös most pótolta a hiányt.

Az elsőt három évvel később követő második kötetének zöme ezzel foglalkozik. „A cél – írja még az első kötet bevezetőjében –, melyet magamnak kitűztem, egyáltalában nem az: oly államformát feltalálni, mely az állam eszményének minél tökéletesebben megfeleljen; hanem csak a *jelen viszonyainak leginkább megfelelő állam szervezését keresem.*” Azaz: „Feltalálható-e olyan forma, mely által az uralkodó eszmék s a jelen államai között létező ellentét megszüntethetnének, s milyen módosítások lehetségesek és szükségesek jelen államaink szervezetében és azon formában, melyben uralkodó eszméink felállítottak, hogy nagyobb államaink szervezete korunk uralkodó eszméinek megfelelően?” (UE I. 56)

A feladványt természetesen megoldhatónak tartotta, de csak akkor, ha helyes premisszákból indul ki a gondolkodás, majd a cselekvés is. Ezért tartja elengedhetetlennek egyrészt annak tisztázását, hogy 1. mi az „uralkodó eszmék” valódi tartalma, 2. mi az állam tényleges feladata.

Kétségtelen, hogy ő az „uralkodó eszmék” tartalmát szűkebben fogta fel, mint az „ideológok”, „zsurnaliszták” és „pártvezérek” korában „divatozó” felfogásai. „Azon értelemben – mondja –, amint a nép a szabadság, egyenlőség és nemzetiség fogalmait valósítani törekszik: a *szabadság* oly állapot, melyben az ember saját tehetségeinek s amennyire ezek engedik, a természetnek korlátlan ura; az *egyenlőség* csupán eszköz, hogy mindenki a szabadság élvezetéhez juthasson; a *nemzetiség* pedig az egyéni szabadság elvének alkalmazása egész népekre.” (UE II. 60) Az így felfogott uralkodó eszmék viszont – szemben a „helytelen” értelmezésekkel – nem követelnek érvényesüléstükhöz korlátlan hatalmú államot. A „helyesen” felfogott eszmékhez illeszkedő állam tényleges feladatai ugyanis nem teszik szükségessé az államhatalom korlátlan kiterjesztését, éppen ellenkezőleg, korlátozását feltételezik.

Mert mi az állam tényleges feladata? – tér át a másik premissza meghatározására. Meglehetősen fölényesen – és felületesen – végez azokkal az iskolákkal, melyek szerint az állam célja „az erkölcsi

törvények uralmának”, a „közjólét”, vagy „a rendezett jogállapot” biztosítása, „a fejlődés minden oldalról történő mindenképpen el-
őmozdítása” lenne, vagy amely szerint „az állam már magában cél”. Az államcél illetően meghatározásával az „államhatalom természetes határai” nem jelölhetők ki, és – ami még fontosabb érv számára – nem olyanok, hogy azok bármelyikét a „tudományos műveltséggel” nem rendelkező nép nagy többsége magáénak ismerné el. Holott a 19. századra a népakarat döntővé vált. S mivel – írja – „...nemcsak arról van szó, hogy az államhatalom korlátait ne terjesszük helyes mértékén túl, hanem arról is, hogy az államhatalmat bizonyos határokon belül elismertessük: az államcél megállapítása csak annyiban szolgálhat kiindulási pontul további nyomozásokra, amennyiben annak, amit felállítottunk, helyességét nem vonja kétségbe az emberek többsége”. (UE II. 78)

Láthatjuk, egy liberális gondolkodó keresi „a jelen viszonyainak megfelelő állam” feladatait, melyeket a következő két tételből bont ki: „1. ...az egyes sohasem célnak, hanem mindig csak eszköznek tekinti az államot, mely által bizonyos személyes céljait elérni törekszik, s annál fogva minden áldozatnak, melyet az állam fönntartása igényel, csak annyiban veti magát alá, amennyiben egyéni céljait csupán az állam által hiszi elérhetni. 2. ...senki sem nyúl céljai elérése végett távolabbi eszközökhöz, míg a közelebb fekvőket kielégítőnek találja, s hogy ennél fogva az egyes csak azon célok elérése végett folyomodik az államhoz, melyekről azt hiszi, hogy saját erejével vagy más eszközökkel, melyeket kevesebb áldozatokkal megszerezhet, például kisebb társulatok által, nem érheti el.” (UE II. 78–79) Az állam feladatait végül általánosságban így summázza: „1. az állam semmi olyastól nem vonhatja el oltalmát, amit egyesek vagy többek javának tartanak, hacsak az mások anyagi és szellemi érdekeivel nem ellenkezik; 2. nem abban áll az állam feladata, hogy polgárainak hitét, érzelmeit és meggyőződéseit alakítsa, hanem inkább abban, hogy azokat minden sérelem ellen óvja; 3. az állam nem cél önmagában, hanem eszköz, mely által az egyesek anyagi és szellemi javaik élvezetét igyeksenek biztosítani. Minden egyes jólétét eszményi államcélnak, az ugynevezett 'salus publicá'-nak szintoly kevéssé szabad feláldozni, amily kevéssé használhat az állam, hogy feladatát megoldja, olyas eszközöket, melyek ellentétben állnak polgárai hitével, erkölcsi érzetével és jogfogalmaival; 4. miután az állam polgárainak nemcsak anyagi, hanem erkölcsi szükségeiről is tartozik gondoskodni, s e szükségek mindig azoknak a fogalmaitól függenek, az alkotmány célszerűségét mindig a nép uralkodó eszméi határozzák meg.” (UE II. 112) De ugyanakkor hozzáteszi: a realitások arra intenek, hogy e kérdés helyes megválaszolásánál nem elegendő és nem lehetséges az általános elvekre hagyatkozni, eltérő körülmények között az állam fennmaradásának követelményei és a társadalomnak az állammal szemben megfogalmazott kívánalmai az állami feladatok körét hol szűkebb, hol tágabb határok közé szorítják. Ha például –

fejtegeti – külső hódító fenyeget, vagy ha az ország valamilyen oknál fogva maga törekszik hódításra, ha az állampolgárok anyagi javai az államtól függenek, mert folytonos védelmet kívánnak az állandósuló támadásokkal szemben, ha a polgárok hozzászótkak az állam gyámkodásához, vagy éppen minden egyéb intézmény összeomlott, „...íly államokban nagy hatáskört kell adni a közhatalomnak ...holott az más viszonyok között nem szükséges”. (UE II. 141)

Kétségtelen, hogy a társadalom életviszonyaiba való beavatkozás egyértelmű tilalmához – az „éjjeliőr állam” teóriájához – képest még a megszorítások ellenére is meglehetősen tágan és sokféleképpen értelmezhetően vonta meg az állami feladatok körét. Ám Eötvös nagyon tudatosan, az értékrendnek és a realitásoknak egyaránt megfelelő államfelfogás kialakításával egy liberális, de ugyanakkor reális politikai gyakorlatot kívánt megalapozni. És ennek érdekében több ponton valóban újrafogalmazza a liberális államfelfogást.

Jelen írásomnak nem feladata annak részletes kifejtése, hogy milyen államszerkezet kialakításával gondolta el az „uralkodó eszmék” és a „nagyobb államok” fennmaradásának követelményeit egymással összhangba hozni – erről a „Leviathan megfékezése” című tanulmányomban bővebben írtam.⁴ Most csak jelezni tudom az irányt, amelyben haladt.

A két premisszából eleve következik, hogy egyrészt korlátozott hatalmú államot gondolt el, amely az egyén szabadságát nem semmisítheti meg, másrészt viszont olyan államot, amely rendelkezik a feladatainak elvégzéséhez szükséges hatalmi eszközökkel. A két kíváncsalom között viszont ellentmondás, de legalábbis feszültség van. Maga mondja: „Hogy az állam hatalmára szükséges központosítás némi veszélyekkel jár az egyéni szabadságra nézve, szintoly bizonyos, minthogy e szabadságot az állam fönnállása sokképpen korlátozza. E veszély és korlátozás árán szerezheti meg csupán az egyén biztosságát, azaz: a szabadságot.” E veszélyt és korlátozást – folytatja – „lehetetlen egészen elhárítani, ...miután minden hatalommal vissza lehet élni, e célt az állam teljes tehetetlensége által lehetne csupán elérni”. Ekkor viszont az állam feladatainak ellátására is képtelenné válna. (UE II. 153)

Nagyon érdekes és talán – persze, helyesen értelmezve – tanulságos is, ahogy Eötvös e kettős cél eléréséhez szükséges eszközöket, intézményeket, eljárási módokat, szervezeti megoldásokat keresi. Csak címszavakat sorolok: hatalommegosztás, *hatalmi ellensúlyok kiépítése*. De megjegyzem, ennek tárgyalása során nem elégszik meg a montesquieu-i elvekkel: a hatalmi ágak elkülönítése mellett a hatalmi tényezők – a politikailag megszervezett és saját intézményekkel rendelkező érdekcsoportok – egymást korlátozó hatását hatékonyabbnak tartja. Ez esetben is az angol példára hivatkozik, ahol „Sem a törvényhozó, sem a végrehajtó vagy bírói hatalom nincs kizárólag egy embernek vagy akár az állampolgárok egyetlen osztályának a kezében”. (UE II. 149)

Továbbá fontosnak tartja – mint az államhatalom „kihágásaival” szembeni garanciákat – az *államhatalom sajátos belszervezetét és a néptől való függésének biztosítását*. Megfelelő modellként ismét Angliára hivatkozik, ahol a királyság, az arisztokrácia és a nép közötti, politikai kompromisszumokon alapuló érdekegyeztetés intézményes formái hatékonyan működnek. Egyszerre szolgálva a stabilitást és a haladást, mert egy ilyen államberendezkedés nem a haladásnak, csak a „rohanásnak” állít korlátokat.

De leghatásosabb korlátnak „az államhatalomnak bizonyos körre szorítását” tartja, annak a hatalomnak a kevesbítését, „melyet az állam jelenleg minden egyéni viszonyra gyakorol”. (UE II. 203) Ez viszont csak akkor történhet meg, ha léteznek olyan intézmények, amelyek nemcsak az eszközöket veszik el az államtól, hanem képesek azokat a feladatokat is magukra vállalni, s hatékonyan ellátni, amelyek – ezek hiányában – szükségképpen az állam feladataivá válnának. Eötvös az *önkormányzatokra, a kiterjedt és szabadon szervezkedő egyesületi életre*, érdekvédelmi, kulturális, vallási stb. szervezetekre – modern szóval, a civil társadalomra – gondol, amelyek egyrésztől tehermentesítik az államot, másrészt viszont – a kisebb-nagyobb csoportok erejét egyesítve – hathatós korlátokat állíthatnak az államhatalom szükségén túli kiterjesztése elé. A második kötet jelentős részét e problémakör tárgyalásának szenteli.

Nagy figyelmet fordít az önkormányzatokra és az egyesületi életre azért is, mert ennek segítségével véli megoldhatónak a nemzetiségi eszme olyan érvényesülését, ami nem áll szemben az egyéni szabadság és egyenlőség eszméjével és összeegyeztethető a nagy államok létevel is. Nem azt állítja tehát, hogy a nemzeti érzelmet magánügyként kell kezelni. Pontosan tudja, hogy a nemzeti érzés, a nyelv, a kultúra, a tradíció **közösségeket** teremt, hogy a nemzeti törekvések közösségekhez kötődnek, közösségeket konstruálnak. Csupán az államtól kívánja elválasztani e közösségeket, s ennek feltétele, hogy az állam és az egyén között legyen egy szféra, ahol a közösségek léte és önmegvalósulása lehetséges. Nos, erre lát lehetőséget a területi önkormányzatok tagolt rendszerének és az autonóm egyesületek széles körének kialakításával. A „helyesen felfogott” nemzeti törekvések ebben a szférában teljeshedhetnek ki, itt válna lehetővé a „nemzeti egyéniség” védelme, fenntartása és kifejlődése. És ez esetben – véli – a nemzeti-eszmének megszűnne államromboló, illetve az egyén szabadságát fenyegető iránya, sőt stabilizáló hatása lenne mindkét irányban: egyrészt növelné az állam támogatottságát, másrészt a legerősebb korlátokat állítaná az állami túlhatalom elé.

Nagyon vázlatosan bemutatva, Eötvös így képzelte el az állam társadalom általi asszimilációját, azaz az államnak a liberalizmus alapértékei szerint való megszervezését. De azt hiszem, ennek alapján is látható, hogy több ponton alaposan újrafogalmazta a liberális doktrínát. Miként Kemény is tette a magyar liberalizmus politikai

programjának megfogalmazására tett kísérletében, a *Még egy szó a forradalom után* című röpiratában.

Kemény, a kitűnő publicista, egy valóban ragyogó ötletre építi fel írását: a megtévelyodott Széchenyi ekkor már széles körben ismert önvádjainak bírálataira.

Mint ismeretes, 1848 szeptemberében Széchenyi örültek házba került, s nemcsak naplójában, de leveleiben is magát vádolta az ország tragédiájáért, mondván: „hivatlan és tapasztalás nélküli orvosként” próbált meg beteg nemzetén segíteni, s a rossz diagnózis alapján rossz terápiát választva, maga okozta a nemzet halálát. „Izgatásai” ugyanis – foglalja össze Kemény Széchenyi önvádjait – „korán és kedvezőtlen európai viszonyok közt történtek, s ha a magyar, nyolcszázados intézményeinek bástyái közé csendesen bevonulva elvárandja vala a vihar végét... utóbb szerencsejobb csillagzat alatt, és sikerrel kezdhett volna az átala-kuláshoz. Így pedig egyebet nem tőn, mint elvértett, hogy a szlávoknak a német elem elleni harcát siettese, azon nagy küzdést, mely ... a szlávok részére fog eldőlni; de mielőtt bevégeztetnék, Árpád nemzetének elszórt és elgyengült maradványait, az utolsó hazafiig és az utolsó történeti emlékiig semmivé teendi... S be kell vallani – zárja Kemény Széchenyi önbírálatának ismertetését –, hogy Széchenyi saját közpályájának megbírálására örültségében választotta a legmélyebb kiindulási pontot. Mert egy nép életével szerencsejátékot űzni nagy felelősséggel jár, akár talentumunk, akár önteltségünk a kockaasztal, és akár óvatosságunk, akár vakmerőségünk a kéz, mely a kockacsontokat kiveti...” De aztán hozzáteszi: „Aki korán lép a gyökeres változtatások élére és aki későn, már terveit semmivé tette, és terveivel együtt igen gyakran magát a hazát is.” (K.2. 383–384)

A drámai hangvételű exozéhoz kapcsolja kérdéseit: „Tanácsos volt-e a nemzetet fölírni apátiájából? Tanácsos volt-e egy, a szeretet miatt kérlelhetetlen kéznek... az önismerés fényes pajzsát a magyar szeme elébe tartani, hogy beletekintvén láthassa lelkének arcát, láthassa helyzetének gyalázatját és az elaljasodást, mely erőfecserlő és renyhe életének díja lesz? Tanácsos volt-e az agitációt megindítani, még ama veszély mellett is, hogy az eszmék iránya a szükséges pontoknál tovább vagy tévutakra fog vitethetni? Íme! itt a fő kérdés, tisztán, leplezetlenül.” (K.2. 386)

A választ persze az olvasó a kérdések megfogalmazásából is sejthette, ám Kemény további kérdéseket is megfogalmaz, nyilvánvalóan azért, hogy mondanivalójához a kellő kiindulópontokat és írásához egy nagyon feszes szerkezetet nyerhessen. Ezek így szólnak: „Feltartható volt-e a régi állapot? Mutatkozott-e elég kezesség az új állapotnak, a lényeges átalakulásnak békés útoni keresztülvitelére? Volt-e a Széchenyi által képviselt iránynak plasztikus ereje, mely a sürgetett reformot élővé, tartóssá és gyümölcsözővé tegye? Nem látszott-e az indítványozott új állapot azonkívül, hogy *benn* hasznos volt, *künn* európai szükségnek, azaz volt-e remény, miként az átala-kulási kísérlet feltartóztatása vagy elfajulása esetében is, az eszme,

mely a reformterv éltető és alakító szellemévé lett, nem semmisülend meg, hanem a legrosszabb történhetőség közt is, legfeljebb más formákat fog magára öltetni? Ha e kérdésekben rejlő feltételek mind megvalának Széchenyi kezdeményezésének összvegében – zárja le a kérdéssort –, akkor izgatása tökéletesen van indokolva.” (K.2. 387)

Röpiratában természetesen azt bizonyítja, hogy Széchenyi „izgatása” tökéletesen indokolt, s ennek kapcsán azt is, hogy a liberális ellenzék programja alapvetően helyes volt, megvalósulása változatlanul az ország érdekében áll és éppen végleges veresége okozná a nemzet pusztulását. Egy helyen valósággal kifakad: „... én a kérdéssel hosszasan nem azért foglalkoztam – írja –, mert a *legnagyobb magyar* őrzöngő gyötrelmeinek tárgya, de azért, mert félek, hogy az *igen kicsiny magyarok* józannak állított okoskodásai közé beférkezhetik. Pedig ily meggyőződés erkölcsi és politikai tévutakra, gyűlöletre és elcsüggedésre, henyésésre és sopánkodásokra, az ész kárhoztatására és a reakció apoteózisára vezetne.” S meg is indokolja félelmét: „A forradalmak után két sztereotip kérdés szokott felmerülni, és pártoltatják a kétséges és önző jellemeik által. Egyik a teljes restauráció, másik az új lázadás. Az egyikben van gyűlölet, a másikban vérengzés; az egyikben a tények ignorálása a beteg visszaemlékezéséért, a másikban a lázas reményekért, mindkettőben pedig a bonyodalmaknak keresése a bonyodalmakból kibontakozás végett. Ha segíteni akarunk magunkon, mindkettőtől óvakodnunk kell.” (K.2. 413)

De most bennünket nem az apológia, hanem a programnak a tapasztalatok alapján való átdolgozása, újrafogalmazása érdekel, amit – és egyáltalán nem mellékesen – Kemény e munkájában ugyancsak elvégez. Legfőképp úgy, hogy ennek során – megalkotva a magyar politikai gondolkodás egy máig használatos toposzát – éppen Széchenyi gondolkodását és politikáját választja mintául: *a realpolitika* mintájául. Széchenyi reformterveinek „sarokpontjait” bemutatva ugyanis saját programját alapozza meg.

Négy „sarokpontot” jelöl meg. „1. Széchenyi az alkotmányos létnek és hazánk önállóságának alapján kívánta közállapotainkat átalakítani, de hogy célt érhesen, *soha szeme elől nem tévesztette azon vegyes házasságnak igényeit, mely Magyarországot az örökös tartományokkal összekötötte*. Ennélfogva: Minthogy a Lajtán túl erős abszolutizmus volt, a Lajtán innen pedig gyöngye és fejletlen alkotmányosság, került a két igazgatási formának makacs harcát előidézni, mert tisztán látta, miként a létező körülmények közt, a mi kétségtelen veszteségünkkel döntetnék el... 2. Széchenyi gyökeres reformoknak volt barátja, de a felforgatásoktól, akár az állami rendre, akár a család és birtok eszméire vonatkoztak, határozottan írtózott... bár a képviseleti rendszert mostani polgárosodásunkkal leginkább összhangzó formának tekintette, nem volt bizodalommal azon egyoldalú elmélet iránt, mely a szabadságnak és egyenlőségnek úgy vél eleget tenni, hogy a társadalmi nagy érdekeket számításaiból kihagyván, a közéletet csupán az aritmetikai többségek szerint rendezi, a lélekszámban lel

minden jogot, s az általános szavazatban találja fel a státusszerkezet legnagyobb tökélyét... gondosan őrizkedett oly vágyak felébresztésétől, melyeknek lélektani eredménye vagy könnyelmű experimentálás a nemzet sorsával, vagy a törvények iránti tiszteletlenség általánosítása. Ezeknél fogva: Minél gyökeresebbek voltak reformjai, minél kétségtelenebb célja volt a feudalizmust a magánjogban, a rendiséget az alkotmányban megbuktatni, annál inkább igyekezett ezen eredményt nem az erőszak vérengző, de felvilágosítás kibékítő propagandája által eszközölni... S mivel az érdekeknek ily kímélése az ő ép agyveleje szerint a haladásnak egyedüli állandó kezessége volt, természetesnek találta, hogy a reformoknak zászlóvivői azon sorból emelkedjenek föl, hol az intelligencia a vagyoni függetlenséggel párosul..., valamint az engedményeket inkább szerette, mint a kicsikarást, az önhaszonra hivatkozást inkább, mint a jogra, a rábeszélést inkább, mint a rettegést, a kedélyek megnyugtatót inkább, mint az egyének leszavazását, szüntűgy félt minden agitációtól, mely többnyire csak a képzelemre és a szenvedélyekre hat, s gyanús volt minden agitátor iránt, ki okok helyett tömegekre, számítások helyett gerjedelmekre hivatkozott, és destruktív irányainak meztelenségeit szóvirágokkal takarta be. Miután pedig a demokratiai elemnek annyi súlyt akart az alkotmány gépezetében kimutatni, amennyivel az életben bírt, és az állam formáit nem szerette a társadalom folytonosan fejlődő igényeivel ellentétbe hozni, előtte az is természetesnek látszott, hogy az arisztokratikus érdekeket, melyek hazánkban a legnagyobb erők felett rendelkeztek, nem megbuktatni, hanem szabályozni, használni és természetes hatásköreikre utasítani kell. Ő nem volt barátja a „populus Werbőczianusnak” azon értelemben, hogy az egész alkotmány csak egy szabadalmas osztály számára létezzék, de viszont akkora tért sem kívánt a demokráciának nyitni, hogy egy tekintélyes felsőház elemei lehetetlenné váljanak. 3. Széchenyi gyökeres reformjait – itt megjegyezi, hogy elsősorban a fennálló politikai viszonyok, a cenzúra miatt – *a magánjog átalakítása által törekedett a közjog mezején szükségessé, sőt mellőzhetetlenné tenni* ...azon égisz alatt, miként vitatásai csak magánjogi kérdésekre terjednek ki, a közszellemet a rendi alkotmány ellen annyira fölfegyvereztette, hogy néhány évvel utóbb már a feudális intézmények a közjogban is népszerűtlenné váltak, többé a rendi alkotmány rokonszenvvel nem bírt...(Nem igaz tehát) az ellenzéknek azon sztereotíp és örökké ismételt megjegyzése, hogy Széchenyi az elvkérdéseket nem szereti, s az alkotmányos jogokat, melyek a kormány visszaéléseinek áldozatai lettek, kevesebb eréllyel igyekszik kivívni, mint a pártnak többi szónokai. 4. Széchenyi, hogy a reformoknak noha lassúbb, de kétségtelen diadala biztosíttassék, a szociális tért választotta fő táborhelyül, honnan a régi visszaélések és tespedés ellen nyílt vagy be nem vallott megtámadásokat intézett. A társulatok által az eszméket, nagy anyagi vállalataival *a nemzet...erejét akarta összpontosítani*. Minden kezdeményezései az ipar, közlekedés, kereskedelem és tudomány mezején, összefüggésben voltak oly centralizációjával a

közgazdaságnak és értelmi súlynak, mely Budapestet Magyarország szívévé és Európa elsőrangú városává emelhesse...nem csupán egy fényes, egy gyorsan fejlődő várost kívánt látni...nem, ezen ragyogás Széchenyit hidegen hagyta volna, ha az magasabb célokkal nincs párosítva, s az anyagi előrehaladáson kívül sokkal fontosabb törekvésnek nem válik eszközévé. Budapest mint a fölvirágzott magyar nemzetiség központja, mint az egyesített erejű és összefort érdekű magyar hazának székvárosa bírt előtte jelentékeny-séggel... *Fajunk megvédése és nemesebb kifejtése: ím ez vala Széchenyi vezéreszméje. Ő az alkotmányosságot szintúgy, mint az anyagi haladást, csak a szabadság és polgárisodás igényével azonosított nemzeti kifejlődés alapján kívánta terjesztetni, s a nemzetiség rovására sem az alkotmányosságnak, sem a közvagyonosodásnak zászlóvitelét nem tudta, nem akarhatta volna elvállalni*...Irányszemléje lévén egy veszélyben forgó népet az emberiség számára megmenteni s dicsőségre emelni, természetes vala, hogy a feladat rendkívüli nehézségei szerint a reformkérések megpendítésében és keresztülvitelében több óvatossággal és öntagadással kellett bánnia, mint azoknak, kik a szabadság és egyenlőség bálványképeiért a nemzetiség oltárait készek voltak lerombolni.”

Az elemzésbe rejtett Széchenyi-apoteózist ekként zárja: „S akármennyit beszéllettek kortársai nyakasságáról, indulatosságáról és apró következetlenségei felől, az idő megmutatta, hogy *modora és taktikája csakugyan a legjobb volt. Széchenyi látta meg ti. legélesebb szemmel a tett és a kivihetés közti viszonyt.*” (K.2. 420–426) (Az én kiemeléseim. – Sch. I.)

Tehát a Kemény-féle program címszavai: kiegyezés Ausztriával az alkotmányosság és Magyarország önállóságának alapján. Erős birodalom, hogy a polgárosodás és a nemzet érdekeit valóban képes legyen megvédeni. Gyökeres reform, felforgatás és radikalizmus nélkül. A politikai élet fő szereplői a birtokos osztályok műveltséggel bíró tagjai – voltaképpen a reformkor liberális ellenzékének bázisát alkotó középnemesség. Kiegyezés az arisztokráciával, olyan államszervezet, melyben a népképviselői rendszer kiegészül egy mérséklő elemmel, az arisztokrácia érdekeit érvényesíteni tudó tekintélyes felsőházzal. A nemzeti érdek nem eshet áldozatául a politikai és társadalmi haladásnak. A sikeres politikai alapja a nemzeti egység kell legyen. A modorra nézve: reálpolitika, azaz mindig figyelembe kell venni a „tett és a kivihetés” közötti viszonyt. S ezekhez járul még az organikus fejlődés igénye – a doktrínák vagy a „rajongás” által indukált kísérletezés elvetése, s mindenekelőtt a külpolitikai realitásoknak, az európai „súlygyen” igényeinek és – Magyarország nemzetiségi összetételének következtében – Ausztria létének a történelmi Magyarország fennmaradásában való döntő szerepének elismerése.

A **berendezkedő** liberalizmus keményi programja alapirányait tekintve – ha esetükben szabad ezt mondani: doktrinálisan – csak egyetlen pontban különbözik Eötvösétől: a nemzeti kérdés megoldásában. Láttuk, Eötvös a nemzetiségi törekvések érvényesülését el

akarta választani az államtól, Kemény számára – legalábbis a magyarság esetében – ez fel sem merül.

Kétségtelen, ő kettős mércét használ: a magyar nemzet önálló államhoz való jogát – igaz, egy duális államszerkezetben – mind a birodalommal, mind a Magyarországon élő nemzetiségekkel szemben védelmezi. Magyarországot az államszövetséggé átalakított birodalomba beillesztett nemzetállamként képzei el, melynek területén élő nemzetiségek nem rendelkeznek az államalkotás jogával. E közjogi konstrukció alappilléreként, a nemzeti érdekre hivatkozva fogalmazza meg az osztály-, párt- és világnézeti különbségek fölé emelkedő nemzeti egység követelményét.

A nemzeti összefogás tehát egyszerre két ellenfél ellen irányul: egyrészt a neoabszolutizmus dinasztikus, nemzetellenes, centralizáló törekvése, másrészt a nemzetiségek nacionalista szeparatizmusa ellen. Ennek megfelelően nemzetfelfogása ellentmondásos: a birodalmi centralizációval szemben a kulturálisan megalapozott „organikus” nemzetfogalmat, a szeparatizmussal szemben a történeti jogra hivatkozó államnemzet felfogást használja. Míg tehát az első esetben a „kultúrnemzet”, a másodikban a „politikai nemzet” kategóriáival él. S bár korábban maga nevezte „cifra eszmének” azt az elképzelést, hogy a népek odaadják nemzetiségüket a szabadságért cserébe, a nemzetiségektől most mégis valami hasonlót kíván: azt, hogy a politikai nemzethez való tartozás jogáért és a „tapintatos bánásmódot”, ha nemzetiségüket nem is, de önálló államalkotásra való jogukat vagy a „fajtestvéreikkel” való egyesülés jogát igenis, adják fel.

E koncepció – mint már említettem – súlyos ellentmondásokat tartalmazott, azonban arra alkalmas volt, hogy a magyar politizáló elit jelentős részét maga mögé állítsa, hogy a nemzeti sérelmekre élénken reagáló közvélemény politikai egységét megteremtse. Láttuk, Kemény tisztában volt azzal, hogy ez magában rejt némi „igazságtalanságot” a szabadság eszméje iránt, de tudomásul vette, hogy „a nemzetiség eszméje nem minden pontokban azonos a szabadság radikalizmusával”. Az elméletileg feloldhatatlan dilemmának csak ezen az áron volt képes gyakorlati megoldását megtalálni.

Kemény liberalizmusa – és ebben különbözik az ötvenes évek Eötvösének felfogásától – **nemzeti** liberalizmus volt. Ettől eltekintve a liberalizmus újrafogalmazása során azonos irányba haladtak: mindketten a liberális elveknek és a realitásoknak – vagy amit annak tartottak – összeegyeztetését kísérelték meg. Következtetéseik illeszkedtek a liberalizmus átalakulásának európai trendjeihez; 1848–49 megrendülését követően újra magára találó liberalizmus Európa szerte hasonló változatokat produkált. Provincializmussal semmiképpen nem vádolhatjuk meg őket.

A berendezkedő – tehát államot konstruáló, s nem ellenzéki pozícióból politizáló – liberalizmus ebben korban mindenhol a liberalizmusnak egy sajátos értelmezését fogadta el: a demokratikus változattal szemben a konstitucionalizmust, az alkotmányos királyságot, a nép-

hatalommal szemben a tulajdonosi osztályok hatalmát, az „éjjeliőr állammal” szemben a korlátozott hatalmú, de erős és kiterjedt feladatokkal rendelkező államot, a feudalizmus és a rendiség erőivel való radikális szakítás helyett – az organikus fejlődés elvének megfelelő – kompromisszumot, s ne felejtsük el, hogy, amennyiben hatalmi tényezővé vált, megtalálta a kapcsolatokat a nacionalizmus liberális változatával is. Univerzalizmusát feladta és nemzetivé vált Angliától Piemontig, Magyarországtól az egyes német államokig. Fogalmazhatom úgy is: *amennyiben a liberalizmus kormányra került, elitista, némiképp etatista és nacionalista arculatot öltött.*⁵ Amit a korban angol modellnek gondoltak, az organikus, kompromisszumos fejlődés elve, a történeti jogra épülő legalitás elve győzedelmeskedett a francia – a radikális szakítás, a forradalom, a természeti jog elvét megtestesítő – modell felett.⁶ Európában a liberalizmus más variánsai a gyakorlatban nem voltak képesek hatékony alternatívát állítani a neoabszolutizmus, a demokratikus cezarizmus, illetve a szocialista és nacionalista mozgalmakkal szemben.

De vegyük számba azt is, nagyon röviden, amiről hallgattak. Különösen Eötvös esetében figyelemre méltó egy hiány. 1848 előtt számára nagyon fontos volt a liberális tematikán belül az emberi jogok problematikája. Gondoljunk például a *Falu jegyzőjére*. Az *Uralkodó eszmékben* szinte teljesen hiányzik ez a problematika. Feltehetően érezte, hogy az újrafogalmazott liberalizmus ridegebb világába tényleg nem illeszthető bele az a némiképp érzelmes, morális megközelítés, amit Széchenyi már 1848 előtt is szemére vetett, misericordiánus fráter-politikának nevezve Eötvös „érzelgéseit”. Továbbá hiányzott mindkettőjüknél a szociális problematika komoly tárgyalása. Kemény megelégedett annak konstataálásával, hogy Magyarországon még nem játszik szerepet, Eötvös pedig csak reményét fogalmazta meg, hogy a haladás valami formában megteremti majd a megoldást.

A liberalizmus egy újabb válságára volt szükség, hogy a liberális tematika újra kiegészüljön ezekkel és még más kérdésfeltevésekkel is. A magabiztosságát visszanyerő liberalizmus azonban ezen újabb válságáig, lényegében a századfordulóig – és nemcsak Magyarországon – ignorálta e kérdéseket. Nincs okunk tehát Keményen és Eötvösön számon kérni a hiányt. E kérdéseknek nem volt aktualitásuk; a politikai gondolkodás viszont a kor problémáira irányul.

4. ÖSSZEFOGLALÁS

A magyar politikai gondolkodás 1849-et követő fél évszázadának történetében meghatározó szerepet játszó liberális politikusok zöme 1848–49 európai és hazai tapasztalatait a liberális önkritika módszerével dolgozta fel, s csekély hatása volt azoknak, akikre a neoabszolutizmus vagy a szocializmus érvei jelentősebb befolyást gyakoroltak. Társadalomszerkezeti okok, illetve az ország nemzetközi helyzete

miatt a mozgalmi korszkból a berendezkedés szakaszába átlépő liberalizmus mind társadalmi-politikai berendezkedését, mind gondolkodásmódját tekintve erőteljesen nemzeti és elitista irányultságú volt, s már korán szembe kellett néznie az állam modernizáló beavatkozásának, illetve integrációs feladatainak társadalmi-politikai következményeivel.

Kemény hatásosan megírt politikai röpiratainak gondolatai inkább, Eötvös teoretikus igényességű fejtegetései kevésbé épültek be a magyar politikai gondolkodásba, amit azonban nemcsak a kifejtés módja magyaráz. Keménynek nemcsak az érvelése illeszkedett jobban a magyar politikai gondolkodás tradícióihoz, hanem kifejtett el-épzelesei is. A nemesi (földbirtokos) politizáló elit könnyebben fogadta el az Ausztriával való kapcsolat dualista modelljét, mint Eötvösnek az önkormányzatiság elvét hangsúlyozottan tartalmazó, de mégis egységes államot feltételező modelljét. Kemény röpirataitól közvetlen út vezetett a kiegyezés közjogi kompromisszumához, míg Eötvös tíz esztendőn át külön úton járt, s csak a hatvanas évek legelején símult be a Deák nevével fémjelzett nemzeti egységbe.

A liberalizmus keményi és eötvösi újrafogalmazását mindazonáltal sikeresnek mondhatjuk – ha sikeren nem egy egyszer s mindenkorra szóló állapot létrehozását értjük. Láttuk, Eötvös és Kemény célja ennél szerényebb volt: az aktuális problémákra kerestek a liberalizmus alapértékeinek többé-kevésbé megfelelő megoldást. Az aktualitásokba, az egzisztenciákba zárt politikának és a politikai gondolkodásnak célja csak ez lehet. S ebből következően a teljesítmény megítélésénél sem választhatunk más mértéket.

JEGYZETEK

¹ Eric Hobsbawm: A kapitalizmus válsága történeti perspektívában. *Nemzetközi Szemle*, 1976. 3. sz. 6. old.

² Megjegyzem, hogy nagyjából vele egyidőben (1854), szinte teljesen azonos gondolatokra jut egy német liberális, Ludwig August von Rochau is egy sokatmondó című – *Grundsätze der Realpolitik* – könyvében. Új kiadása: Ulstein Vlg. 1972.

³ V.ö. Lothar Gall liberalizmus-tipológiájával. Gall, Lothar: Liberalismus und „bürgerliche Gesellschaft“. Zu Charakter und Entwicklung der liberalen Bewegung in Deutschland. in: Gall, L. (Hrsg.): Liberalismus Köln, Kiepenheuer & Witsch Vlg. 1976.

⁴ Lásd Schlett István: *Az opportunizmus dicsérete*. Magvető, Budapest 1990.

⁵ Lásd Müller liberalizmus-tipológiájának egyik típusáról, az intervencionalista elitdemokráciáról írtakkal. Müller, Johann Baptist: *Liberalismus und Demokratie*. Klett-Cotta, 1979.

⁶ Lásd Cesaire, Jean: Der Liberalismus und die Liberalismen. Versuch einer Synthese. In: Gall, Lothar: *id.mű.*

